

**İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**BƏLƏDIYYƏ ƏRAZİLƏRİNİN SU TƏCHIZATI
SISTEMINDƏ TARIFLƏRİN MÜƏYYƏN
EDİLMƏSİ ÜÇÜN
“XƏRC-FAYDA” ANALIZI**

BAKI – 2011

Bu analitik sənəd İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin Avropa Komissiyasının və Böyük Britaniyanın «Oxfam» təşkilatlarının birgə maliyyə dəstəyilə həyata keçirilən «İctimai xidmətlərin çatdırılması məqsədilə Mərkəzi Aran – Qarabağ zonasında iyirmi bələdiyyənin texniki bilik və bacarıqlarının artırılması» layihəsi çərçivəsində hazırlanıb

Müəlliflər: Azər Mehtiyev
Rövşən Ağayev
Samir Əliyev

**Az1009, Azərbaycan, Bakı şəhəri,
Zülfi Adıgözəlov küçəsi, ev 21
Tel: (99412) 5964459
Faks: (99412) 5964978
E-mail: sei@azeronline.com
Web: www.sei.az**

© İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi

MÜNDƏRICAT

Giriş

Xərc-fayda təhlilinin metodologiyası

Bələdiyyələrin içməli su təminatı sistemində tariflərin müəyyən edilməsinin iqtisadi və hüquqi əsasları

Təhlilin aparıldığı bələdiyyələr üzrə içməli su təminatı sisteminin təsviri

Tariflərin müəyyən edilməsi baxımından xərclərin təhlili

Faydaların müəyyən edilməsi və təhlili

Tariflərin müəyyən edilməsi üçün tövsiyələr

Ədəbiyyat siyahısı

GİRİŞ

İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyinin (İTYİB) Avropa Komissiyasının və Böyük Britaniyanın «Oxfam» təşkilatlarının maliyyə dəstəyi ilə «İctimai xidmətlərin çatdırılması məqsədilə Mərkəzi Aran – Qarabağ zonasında iyirmi bələdiyyənin texniki bilik və bacarıqlarının artırılması» layihəsini həyata keçirməkdədir. Layihənin məqsədi insanlara başlıca xidmətlərin çatdırılması üçün yerli özünüidarə qurumlarının idarəetmə imkanlarının artırılmasından ibarətdir. Layihədə 10-dək bələdiyyənin ərazisində su təchizatı sistemi yaxşılaşdırılması və icmalar üçün su infrastrukturunun qurulması, kənd bələdiyyələri üçün su təchizatının idarəedilməsinin effektiv mexanizmlərinin hazırlanması, habelə su təchizatı üçün səmərəli və şəffaf maliyyələşmə mexanizmlərinin hazırlanması kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Layihənin icrası çərçivəsində Bərdə, Tərtər və Ağcabədi rayonlarında fəaliyyət göstərən 20 bələdiyyə (o cümlədən, Bərdə rayonundan 12, Tərtərdən 4, Ağcabədidən 4 bələdiyyə) pilot qaydasında layihəyə cəlb edilib. Bələdiyyələrin seçimində içməli su mənbələrinin mövcudluğu, su qıtlığı, su mənbəsinin uzaqlığı və s. kimi meyarlar əsas götürülüb. Layihə çərçivəsində aparılmış araşdırmalar göstərib ki, regionlarda, xüsusən də kənd yerlərində əhalinin içməli su təminatı ilə bağlı xeyli problemlər var. Bu problemlər həm qanunvericilikdəki boşluqlardan irəli gəlir, həm də idarəçilikdə mövcud olan çatışmazlıqlardan qaynaqlanır.

Layihənin icrası çərçivəsində artıq 2 bələdiyyədə - Bərdə rayonunun Çələbilər bələdiyyəsində və Tərtər rayonunun Qaynaq bələdiyyəsində yerli özünüidarəetmə qurumlarının və yerli icmaların iştirakı ilə içməli su təminatının yaxşılaşdırılması üçün müvafiq infrastruktur (mövcud artezianlardan ev təsərrüfatlarına (həyətlərə) su xətlərinin çəkilməsi, kranlaşdırılması və sayğacların quraşdırılması) yaradılıb. Yeni yaradılmış infrastruktur hələlik həmin bələdiyyələrin ərazilərində olan ev təsərrüfatlarının az bir hissəsini (hər bələdiyyədə təqribən 32-33 ev təsərrüfatı) əhatə etməsinə baxmayaraq, bələdiyyələr üçün içməli su təchizatı sisteminin səmərəli idarə edilməsi mexanizmlərinin qurulması həm başlanan bu işlərin uğurlu tamamlanması, həm də bu təcrübələrin ölkədə yayılmasına nail olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün yeni qurulmuş içməli su təminatı sisteminin idarə edilməsi üçün hər iki bələdiyyə tərəfindən məhdud məsuliyyətli bələdiyyə müəssisəsi yaradılıb. Bu bələdiyyə müəssisələri su infrastrukturunun fəaliyyətinə nəzarət etməli, onun daima işlək vəziyyətində saxlanılmasını təmin etməli, ev təsərrüfatlarını zəruri həcmə və zəruri keyfiyyətdə su ilə vaxtlı-vaxtında təmin etməyə nail olmalı, bu sistemin özünümaliyyələşdirmə əsasında işləməsi üçün su tariflərini düzgün müəyyən etməli, su haqqının vaxtlı-vaxtında toplanmasını, habelə maliyyə məsələlərində şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etməlidir.

Bu zaman bələdiyyələrin üzləşdikləri mürəkkəb məsələlərdən biri içməli su tariflərinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu analitik sənəd məhz həmin problemin həllində bələdiyyələrə yardımçı olmaq məqsədi ilə hazırlanmışdır. İTY İB “xərc-fayda analizi” (*cost-benefit analysis*) alətinin tətbiqi vasitəsi ilə həmin icmalarda içməli su tariflərinin müəyyən edilməsi üçün tövsiyələr işləyib hazırlamışdır.

Bu analitik hesabatda bələdiyyə ərazilərinin su təchizatı sistemində tariflərin müəyyən edilməsi üçün əvvəlcə "xərc-fayda analizi"nin aparılmasının metodoloji əsasları və əhəmiyyəti izah edilir. Sonra bələdiyyələrin içməli su təminatı sistemində tariflərin müəyyən edilməsinin iqtisadi və hüquqi əsasları şərh edilir. Daha sonra bələdiyyələr üzrə yeni qurulmuş içməli su təminatı sisteminin təsviri verilir. Təhlilin aparılması üçün əvvəlcə bütün mümkün xərclər və bütün mümkün (həm əhali, həm də yerli özünüidarə qurumları üçün olan) faydalar müəyyən edilir. Xərclərin və faydaların müəyyən edilməsi üçün yerli əhali arasında sorğular keçirilmiş, ekspertlərin rəyləri alınmışdır. Müəyyən edilmiş xərclər və faydalar əsasında içməli su tariflərinin həddi ilə bağlı tövsiyələr işlənilmişdir.

XƏRC-FAYDA TƏHLİLİNİN METODOLOGİYASI

Hər hansı bir işin təşkilinə sərf olunan vəsaitlərin daha səmərəli istifadəsinə nail olmaq üçün həmin işin nəticələrinin mümkün qədər dəqiq müəyyən edilməsi, belə nəticələrin xərclərlə qarşılaşdırılıb müqayisə olunması, xərclər və faydalar müqayisəsi baxımından həmin işin yerinə yetirilməsinin mümkün müxtəlif variantlarının müqayisə edilməsi tələb olunur. Hər hansı bir layihənin icrasına çəkilən xərclərlə həmin layihənin icrasından əldə edilən faydaların (nəticələrin) müqayisəsi və qiymətləndirilməsi həm özəl sahibkarlıq bölməsində, həm də ictimai sektorda əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsinə imkan verir. Hər iki halda aşağıdakıların mümkün qədər tam və dəqiq müəyyən edilməsi tələb olunur:

- Birincisi, bütün növ xərc komponentləri;
- İkincisi, bu işin (layihənin) icrasından (xərcləmələrdən) əldə olunan bütün növ fayda və nəticələr;
- Üçüncüsü, xərclərin və nəticələrin müxtəlif və fərqli elementlərini vahid miqyasda qiymətləndirməyə imkan verən iqtisadi ölçü vahidləri;
- Dördüncüsü, xalis nəticə, yəni xərclərlə nəticələr arasında olan fərq.

Lakin, özəl sahibkarlıq sektorunda belə təhlil və qiymətləndirmə investorların xüsusi maraqlarına söykəndiyi halda, ictimai sektorda belə təhlil və qiymətləndirmə əhəlinin (vətəndaşların) ümumi maraqları əsasında aparılmalıdır. Bisnes sektorunda belə qiymətləndirilmənin aparılması daha asandır: belə ki, bu zaman investorun layihəyə çəkdiyi xərcləri və bundan əldə etdiyi gəlirləri (mənfəəti) dəqiq müəyyən etmək o qədər də çətin deyil. Sahibkarın məqsədi xərclərini mümkün qədər azaltmaq, mənfəətini isə maksimumlaşdırmaqdır. Bundan fərqli olaraq, ictimai sektorda məqsəd ictimai xərclərlə ictimai fayda arasındakı fərqi maksimumlaşdırmaqdır. İctimai fayda isə heç də mənfəətdə deyil, daha çox ictimai rifahda ifadə olunur. İctimai xərcləri və ictimai faydanı dəqiqləşdirmək isə xeyli dərəcədə mürəkkəbdir, hətta bir çox hallarda bunları kəmiyyət müəyyənliyində ifadə etmək mümkünsüz olur. Deməli, sahibkarlıq-biznes sektorunda xərclər və faydalar məhz investorun mənafeyi baxımından müəyyən edilirsə, ictimai sektorda xərclər və nəticələr məhz bütün cəmiyyətin (ərazidə yaşayan insanların, icmanın və s.) mənafeyindən çıxış edərək qiymətləndirilməlidir.

Qeyd olunduğu kimi, xərc-fayda təhlili həm özəl sektorda, həm də ictimai sektorda investisiya layihələrinin və dövlət (bələdiyyə və s.) proqramlarının planlaşdırılması və icrası nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı geniş istifadə edilən təhlil alətidir. Təcrübədə, bir qayda olaraq, "xərc-fayda təhlili" (*Cost Benefit Analysis*) ilə "xərc-effektivlik təhlili" (*Cost Effectiveness Analysis*) alətlərindən yanaşı istifadə edilir. Əslində bunlar bir-birini qarşılıqlı tamamlayan təhlil alətləridir. Belə ki, "xərc-fayda təhlili" bütün mümkün xərclərin və faydaların dəyər ölçüsündə (pulla) ifadəsinə tələb edir. Lakin, layihələrin və ya proqramların bütün mümkün nəticələrini (faydalarını) heç də həmişə pul ölçüsündə ifadə etmək olmur, yəni bir sıra hallarda ictimai proqramların icrasının elə faydaları və nəticələri olur ki, bunları pul ölçüsünə gətirmək mümkün olmur (məsələn, insan ömrünün uzadılması, insan həyatının xilas edilməsi və s. kimi hallarda). Belə hallarda "xərc-effektivlik təhlili" alətinin köməyi ilə qiymətləndirmə aparılır.

Planlaşdırılma yoxsa nəticələrin qiymətləndirilməsi mərhələlərində istifadə edilməsindən asılı olaraq bu alətlərdən istifadənin məqsədləri fərqli ola bilər. Belə ki, bir qayda olaraq, investisiya layihələrinin və ya dövlət proqramlarının planlaşdırılması mərhələsində bu alətlərdən istifadə edilməklə bunlar əslində layihələrin və proqramların hazırlanması metodologiyasının tərkib elementi kimi çıxış edir. Burada məqsəd qarşıya qoyulan məqsədə minimum xərclərlə yaxud resurslardan daha səmərəli istifadə etməklə çatmağın optimal yolunu müəyyən etməkdir. Bu halda, bir qayda olaraq, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağın bir neçə mümkün variantı müqayisə edilir və onların arasından daha optimal olanı seçilir.

İnvestisiya layihələrinin və proqramların icrası tam və ya onların müəyyən mərhələsi başa çatdıqdan sonra qiymətləndirmə aparmaq üçün bu təhlil alətlərindən istifadə olunur. Belə təhlilin məqsədi layihənin və ya proqramın icrasından əldə olunan maksimum xalis iqtisadi effektin (nəticənin) müəyyən edilməsidir. Belə təhlil dəyər ölçüsündə ifadə edilmiş bütün mümkün xərcləri və faydaları nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Layihələrin və ya proqramların planlaşdırılması zamanı tətbiq edilən xərc-fayda təhlili – vəsaitlərin xərclənməsi barədə qərarların effektivliyinin qiymətləndirilməsi aləti kimi çıxış edir. Belə təhlil, bir qayda olaraq, 4 mərhələdən ibarət olur:

1. layihə (və ya proqram) ilə bağlı bütün mümkün xərclərin və faydaların müəyyən edilməsi;
2. xərclərin və faydaların qiymətləndirilməsi;
3. layihənin mövcudluğu müddətində ümumi xərclərin və faydaların müqayisəsi;
4. layihənin seçilməsi.

Təhlilin birinci mərhələsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın mümkün alternativlərini əks etdirən bütün layihələr üzrə həmin layihələrlə bağlı bütün xərclər və faydalar müəyyən edilir və onların müvafiq layihələrlə əlaqələri əsaslandırılır. Yeni layihənin iqtisadiyyatın başqa sahələrindən resursları cəlb edib-etmədiyi aydınlaşdırılır. Çünki, başqa sahələrdən resursların yeni layihəyə cəlb edilməsi burada artıma gətirib çıxardığı kimi, həmin resursların cəlb edildiyi digər sahələrdə tənəzzülə səbəb ola bilər. Bu zaman belə fayda və itkiləri də müqayisə etmək vacibdir.

Təhlilin ikinci mərhələsi xüsusi diqqət və yaradıcılıq tələb edən mərhələdir. Avadanlıq, torpaq, əmək, kapital və s. kimi bütün maddi nemətlər qiymətləndirilməlidir. Belə maddi nemətlərin dəyəri və bazar qiyməti haqqında informasiya toplamaq elə də mürəkkəb deyil. Lakin, bu mərhələdə insan həyatı, sərf edilən zaman, ətraf mühiti mühafizə amilləri və s. kimi maddi olmayan bir sıra nemətlərin də qiymətləndirilməsi zərurəti meydana çıxır ki, bu da kəfiyyət qədər mürəkkəb bir prosesdir. Çünki qeyd edilən belə nemətlərin dəyəri və ya bazar qiyməti haqqında informasiya olmur. Buna görə də fərqli qiymətləndirmə və ya dəyərləndirmə üsullarından istifadə zərurəti meydana çıxır.

Təhlilin üçüncü mərhələsində layihənin (proqramın) gələcək xərclərini və faydalarını layihəyə (proqramın icrasına) indiki dövrdə qoyulan investisiyaların dəyəri ilə müqayisə edilir. Belə müqayisənin aparılması üçün müvafiq illər üzrə diskontlaşdırma dərəcəsi istifadə edilir. Diskontlaşdırmanın məqsədi indi istifadə

olunan vəsaitlərlə gələcəkdə əldə olunacaq gəlirləri (faydaları) müqayisə olunan standart dəyərə gətirməkdir.

Nəhayət, təhlilin sonuncu mərhələsində qarşıya qoyulan məqsədə çatmağın mümkün alternativ variantlarını əks etdirən bütün layihələr səmərəlilik baxımından yaxşıdan pisə doğru sıralanır. Belə sıralanma xərc-fayda əmsalı, layihənin xalis cari dəyəri (*net present value*), investisiyanın özünü ödəmə əmsalı kimi göstəricilər əsasında aparılır. Bu zaman xərc-fayda əmsalı və xalis cari dəyər sıfırdan böyük (> 0), investisiyanın özünü ödəmə əmsalı isə mövcud bazar göstəricisi səviyyəsindən yüksək olduqda layihə qəbul edilir.

Alternativ layihələr olmadıqda və yalnız bir layihə təklifi qiymətləndirildikdə isə, əgər layihənin diskontlaşdırılmış ifadədə faydaları onun xərclərindən çoxdursa (yəni, $F/X > 1,0$ olarsa), onda layihə pozitiv hesab olunur və qəbul edilə bilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu təhlil alətlərindən layihənin və ya proqramın icrası (və ya onun hər hansı bir mərhələsi) başa çatandan sonra da qiymətləndirmə üçün istifadə edilir. Bu halda təhlilin məqsədi layihənin icrasından əldə edilən və əldə olunması davam edən faydaların tam müəyyən edilməsi, bunların xərclərlə müqayisə edilməsi əsasında layihənin ictimai effektivliyinin qiymətləndirilməsidir. Aydın ki, bu halda təhlilin nəticələri daha əlverişli layihə seçiminə deyil, mümkün faydaların artırılması imkanlarının müəyyən edilməsinə xidmət edir.

Özəl sektorda həyata keçirilən layihələrdən fərqli olaraq, ictimai sektorda həyata keçirilən layihə və proqramların (məsələn, dövlət (bələdiyyə) investisiya layihələri, dövlətin (bələdiyyənin) sosial-iqtisadi və ekoloji proqramları və s.) xərclərinin və faydalarının müəyyən edilməsi bir sıra mürəkkəbliklərə malikdir. Ona görə ki, ictimai xidmətlərin bazar qiymətini müəyyən etmək mümkün olmur.

Bu təhlil alətlərinin tətbiqi zamanı xüsusilə diqqət yetiriləsi məqam faydaların müəyyən edilməsidir. Bir qayda olaraq, faydaların müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi xərclərlə müqayisədə daha çətin və mürəkkəbdir. Bundan başqa, ictimai proqramların verdiyi ictimai faydaları müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək xüsusilə mürəkkəb olur. Buna görə ictimai proqramların faydalarının müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı bir neçə əsas iqtisadi nəzəriyyələrdən (fərziyyələrdən) və çoxsaylı standart indikatorlardan istifadə edilir. Aydın ki, həm xərclərin, həm də faydaların ölçülməsi vahid ümumi iqtisadi əsaslara söykənir, lakin faydalara münasibətdə tətbiq edilən iqtisadi fərziyyələr daha gözə çarpan rol oynayır.

İctimai faydaların qiymətləndirilməsi zamanı geniş tətbiq edilən bir neçə fərziyyəyə diqqət yetirək:

- *İstehlakçı üçün tarazlıq prinsipinə* əsasən əmtənin (xidmətin) qiyməti həmin əmtənin (xidmətin) istehlakçı üçün son faydalılıq həddinə uyğun olmalıdır. Başqa sözlə, vətəndaşın ictimai nəqliyyatda ödədiyi gediş haqqı onun bu gedişə olan tələbatına yaxud bu xidmətin sərnəşin üçün olan dəyərinə "bərabər" olmalıdır. Xərc-fayda təhlili zamanı ictimai nəqliyyatla sərnəşin daşınmanın faydası bir gedişin qiyməti kimi nəzərə alınacaqdır.
- *Pareto meyarına* uyğun olaraq, bu və ya digər proqramın (layihənin) icrasından onun benefisiarlarının qazandıqları faydalar bu proqramların icrasına görə digər subyektlərin itkilərinin (xərclərinin) sadə

kompensasiyasına uyğun məbləğdən çox olmalıdır. Əgər benefisiarların əldə etdikləri faydalar digər subyektlərin itkilərini kompensasiya etməyə imkan vermirsə, onda bu o deməkdir ki, belə proqramların icrası zamanı *Pareto-optimallıq prinsipinə* əməl edilmir. Məsələn, fərz edək ki, dövlət proqramı çərçivəsində büdcə vəsaiti hesabına kasıb ailələrə 1 milyon manatlıq ərzaq alınıb paylanmışdır, yəni bu proqramın icrası vergi ödəyiciləri üçün 1 milyon manata başa gəlmişdir. Lakin kasıb ailələr aldıkları ərzağı 1 milyon manatdan az qiymətləndirirlər (məsələn, onlar aldıkları ərzağı daha ucuz qiymətə yenidən satmaqla əldə etdikləri vəsaiti başqa ehtiyaclarına yönəldirlər). Onda bu dövlət proqramı optimal hesab edilmir.

- *Ödəməyə hazırlıq fərziyyəsi* müəyyən edir ki, vətəndaş özünün mövcud durumunun bəlli (məlum) səviyyədə dəyişilməsinə nə qədər şəxsi vəsaitini sər etməyə hazırdır. Bu kəmiyyət həm müsbət (məsələn, bu ödənişin müqabilində vətəndaş daha çox xidmət əldə edir), həm də mənfi (məsələn, vətəndaş müəyyən ödəniş müqabilində özünün malik olduğu hansısa əlverişli vəziyyətdən imina edir) ola bilər. Bu fərziyyə Pareto-optimallıq prinsipinin gözlənilməsi ilə sıxı əlaqəlidir. Ödəməyə hazırlıq – faydaların ölçülməsi üçün mühüm anlayışdır.

Təcrübədə faydaların ölçülməsi üçün ümumi konseptual əsaslara malik iki qarşılıqlı əlaqəli yanaşma mövcuddur:

- Bunlardan birincisi proqramın *qiymətləndirmə təsiri göstəricisinin* istifadəsini nəzərdə tutur. Bu göstərici proqramın təsirinin formal qiymətləndirilməsi nəticələri əsasında hesablanır. Bu yanaşma o vaxt həqiqətən faydalı olur ki, proqramın təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı mümkün effektlərin (təsirlərin) bütün spektrini nəzərə almaq imkanı olsun. Məsələn, təhsil proqramını faydası yalnız bundan sonra iştirakçının əmək haqqının artması ilə yekunlaşmır. Burada onun əldə edəcəyi davamlı gəlirlər, bu proqramda iştirakdan onun qazandığı digər faydalar (əlavə bilik və bacarıqlar, əlaqələr və s. kimi) da nəzərə alınmalıdır.
- Faydaların ölçülməsinə ikinci yanaşma *ödəməyə hazırlığın qiymətləndirilməsi* hesab olunur. Bu zaman belə bir mövqedən çıxış olunur ki, bazar dəyəri - əldə olunan faydanın daha obyektiv və birbaşa ölçüsüdür. Məsələn, selbasmalara məruz qalan kənd təsərrüfatı torpaqlarının mühafizəsi tədbirlərindən əldə edilən fayda mühafizə tədbirləri nəticəsində həmin kənd təsərrüfatı torpaqlarının bazar dəyərinin artmasına bərabərdir.

Qeyd etməliyik ki, əgər proqramın təsirinin qiymətləndirilməsi göstəricisinin hesablanması zamanı da bazar qiymətləri (dəyəri) əsas götürülsə, onda bu halda da qiymətləndirmənin nəticələri ödəməyə hazırlığın qiymətləndirilməsi yanaşmasından əldə edilən nəticələrlə eyni olacaq. Belə ki, məsələn, selbasmaya məruz qalan torpaqların mühafizəsi tədbirlərinin faydasının ölçülməsi zamanı proqramın təsirinin qiymətləndirilməsi göstəricisinin hesablanması üçün zəruri informasiya mənbəyi kimi mühafizə olunan torpaqların hər hektarının alış-satış qiymətinin artması barədə bazar informasiyası ola bilər ki, bu da elə ödəməyə hazırlıq göstəricindən başqa bir şey deyil.

Ödəməyə hazırlığın qiymətləndirilməsi ilk növbədə *insanların davranışlarının müşahidə edilməsi* əsasında aparılır. Məsələn, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əvvəllər selə məruz qalan kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər hektarının bazar qiyməti mühafizə tədbirlərindən sonra artıbsa, bu davranışlarda olan dəyişikliyi əks etdirir: insanlar mühafizə olunan torpaqların hər hektarına əvvəlkindən daha çox ödəməyə hazırdırlar. Bundan başqa, *ahali arasında sorğu keçirmək* olar ki, onlar bu və ya başqa xidmətə görə nə qədər ödəməyə hazırdırlar. Lakin, belə sorğunun məlumatları davranışların müşahidə edilməsi ilə müqayisədə nisbətən az etibarlı ola bilər, ona görə ki, respondentlər cavablarla manipulyasiya edə bilərlər. Məsələn, respondent hiss etsə ki, cavabı ona bu xidmətin göstərilməsi (məsələn, daha etibarlı su təminatı sisteminin qurulması) ilə bağlı qərarın qəbul edilməsinə təsir göstərir, onda o, xidmətə görə daha yüksək ödəniş etməyə hazır olduğunu söyləyə bilər, halbuki real olaraq onun belə imkanı olmaya da bilər. Yaxud respondent hiss etsə ki, xidmətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı qərar artıq qəbul edilib və onun cavabından asılı olmayaraq xidmət yaxşılaşdırılacaq, onda o bu xidmətə görə daha az məbləğ ödəyə biləcəyini qeyd edə bilər ki, sonradan özü üçün bu xidmətin daha aşağı haqqına nail olsun.

Faydaların ölçülməsi həm də *qənaət edilmiş məsrəflərə bərabərləşdirmə* yolu ilə də aparıla bilər. Məsələn, keyfiyyətli içməli su təminatının qurulması insanlara əvvəllər keyfiyyətsiz sudan istifadə nəticəsində yaranan xəstəliklərin müalicəsinə sərf etdikləri vəsaitə qənaət etməyə imkan yaradır.

Faydaların ölçülməsi zamanı *vaxta qənaətin qiymətləndirilməsi* də zəruridir. Bir çox hallarda ictimai proqramlar göstərilən xidmətlərin göstərilməsi şərtlərinin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Nəticədə insanlar eyni xidmətlərin əldə edilməsinə əvvəlki ilə müqayisədə daha az zaman sərf edirlər. Qənaət edilmiş zaman müddəti iusə onların başqa işlərinə və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir. Məsələn, içməli su xətlərinin ev təsərrüfatlarının həyətlərinə çəkilməsi nəticəsində insanlar içməli su daşımaq üçün hər gün bir neçə dəfə arteziana gedib-gəlməsinə sərf etdikləri vaxta qənaət etmiş olurlar.

Vaxta edilmiş qənaəti birbaşa və dolayısı üsullarla pulda ifadə etmək mümkündür. Əmək haqqı alanlar üçün vaxta edilmiş qənaət müddətini hər saatlıq əmək haqqı stavkasına (dərəcəsinə) vurmaqla faydanın dəyər kəmiyyətini müəyyən etmək olar. Əmək haqqı almayan və ya evdar qadınlar üçün qənaət edilmiş vaxtın dəyəri dolayısı üsullarla ölçülür. Məsələn, evdar qadının vaxtına edilən qənaətin pul ifadəsini hesablamaq üçün onun evi yığışdırmağa sərf etdiyi hər bir saat üçün ala biləcəyi vəsaitin məbləği əsas götürülə bilər.

BƏLƏDIYYƏLƏRİN İÇMƏLİ SU TƏMİNATI SİSTEMİNDƏ TARİFLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN İQTİSADI VƏ HÜQUQİ ƏSASLARI

Suyun iqtisadi əmtəə hesab edilməsi və satılmalı olması barədə qayda əsasən 1992-ci ildə Dublin şəhərində keçirilən su və ətraf mühit üzrə Beynəlxalq Konfransda qəbul edilmişdir¹. Lakin adi iqtisadi əmtəələrdən fərqli olaraq, yaranma və istifadə xarakterinə, habelə iqtisadiyyatdakı və cəmiyyətin həyatındakı roluna görə su qeyri-adi iqtisadi əmtəə hesab olunur. Hətta A. Smitin məşhur "Xalqların sərvəti..." əsərində suyun digər iqtisadi əmtəələrdən fərqli xüsusiyyətləri barəsində geniş qeydlər vardır. A. Smit öz əsərində belə bir mühüm fərziyyə söyləyir ki, suyun istehlak dəyəri (faydası) əksər digər istehlak malları ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Buna görə də sudan istifadənin ümumi iqtisadi effekti onun istifadəsinə görə əhalinin ödədiyi haqdan dəfələrlə yüksəkdir. Başqa sözlə, suyun bazar dəyəri əslində insanların ona görə ödəməyə hazır olduqları məbləğin yalnız bir hissəsi kimi çıxış edir².

Təsadüfi deyil ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) xüsusi qətnaməsində qeyd olunur ki, su yeganə ekoloji resursdur ki, (ardıcıl olaraq) ekoloji sistemin yaradıcı tərkib elementi, təbii resurs, məhsul və qalıq məhsul kimi çıxış edir³. Su ekoloji sistemin mühüm tərkib elementi olmaqla bioloji həyat üçün son dərəcə vacibdir. Təbii resurs kimi ondan kənd təsərrüfatında və sənayedə istifadə olunur və insanlar tərəfindən istehlak edilir. Suyu görə haqq ödənilən zaman o, yerli iqtisadiyyatın məhsuluna, habelə iqtisadi və sosail tərəqqiyə töfhə verən amilə çevrilir.

Sudan istifadənin qiymətləndirilməsi zamanı suyun həcmi (kəmiyyəti) onun yalnız bir ölçüsü kimi çıxış edir. Bu zaman onun keyfiyyət, yerləşmə və zaman baxımından paylanma xarakteristikaları da çox önəmlidir. Tədqiqatçıların fikrincə, suyun istifadəsinin qısa-, orta- və uzun-müddətli effektivliyinin hesablanması və onun müxtəlif təsirlərinin qiymətləndirilməsi son dərəcə mürəkkəbdir. Sudan istifadənin bəzi iqtisadi effektlərini kəmiyyət müəyyənliyinə gətirmək mümkün olduğu halda digərlərini hesablamaq mümkünsüzdür. Buna görə də su bazarı eynicinsli deyil. Xüsusilə bu fikir əhalinin içməli su təminatı ilə bağlıdır⁴. Hər bir ölkədə əhalinin istifadə etdiyi içməli suyun qiyməti (tarifləri) çox müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır və bir qayda olaraq ölkənin milli qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Hazırda Azərbaycanda əhalinin içməli su təchizatını sistemini tənzimləyən 3 əsas qanun mövcuddur:

- Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi,
- Su təchizatı və tullantı suları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu,
- Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Bu qanunvericilik aktlarında dövlət hakimiyyət orqanları, bələdiyyələr və su təchizatı müəssisələri içməli su münasibətlərinin əsas subyektləri kimi təsbit olunub.

¹ ICWE, Международная Конференция по воде и окружающей среде. Дублин, 1992

² A. Smit. Xalqların sərvəti... səh. 33

³ ООН, 2003

⁴ Девид Ф. Бэттен. Могут ли экономисты оценить многократный экономический эффект от воды. Ташкент, 2008

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, su təchizatı müəssisələri istehlakçılarla alqı-satqı müqaviləsi bağlayaraq onlara zəruri xidmətlər göstərir.

Mövcud normativ-hüquqi aktlarda yerli səviyyələrdə sudan istifadə haqqının ödənilməsi və su tariflərinin formalaşması ilə bağlı ümumi xarakterli bir sıra müddəalar vardır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinin 97-ci maddəsinə əsasən istifadə olunan içməli suyun haqqı ödənilməlidir və sudan istifadə pulludur. Həmin müddəaya görə, sudan pullu istifadənin məqsədi su təminatı ilə bağlı xərcləri ödəmək, su təsərrüfatı müəssisələrinin özünümaliyyətləşdirmə prinsipi ilə fəaliyyət göstərməsini təmin etmək, su ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına, həmçinin suların mühafizəsinin yaxşılaşdırılmasına maraq yaratmaq, suyun dəqiq uçotunu aparmaq kimi məqsədlərə nail olmaqdan ibarətdir. Həmin fikir oxşar formada Su təchizatı və tullantı suları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 5-ci maddəsində də təkrar olunur: "Su təchizatı müəssisələri öz xərcini ödəmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməlidir".

Su Məcəlləsinin 98-ci maddəsinə əsasən, istifadə olunan suyun haqqı dəqiq parametrlər əsasında müəyyən olunmalıdır. Məcəllənin bu müddəasına görə, sudan istifadə haqqı aşağıdakı amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı su təsərrüfatı sistemləri üzrə diferensiallaşdırılır:

- suyun keyfiyyəti,
- istifadəyə görə təyinatı (içməli su, texniki su, suvarma suyu və s.),
- su təsərrüfatı obyektlərinin texniki səviyyəsi,
- suyun götürülmə və nəql edilmə üsulları,
- istehsal xərclərinin həcminə təsir edən digər amillər.

Eyni zamanda, yeraltı sulardan istifadə haqqı hesablanarkən onların axtarışına, kəşfiyyatına və ehtiyatlarının müəyyənləşdirilməsinə çəkilən xərclər də qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada nəzərə alınır. Bələdiyyə mülkiyyətində olan su obyektlərində sudan istifadə haqqı sadalanan tələblər nəzərə alınmaqla bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

Su təchizatı və tullantı suları haqqında Qanunda və Su Məcəlləsində içməli sudan pulu istifadə və su tariflərinin formalaşması ilə bağlı müddələrin kombinə olunmuş variantı həm də Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda da öz əksini tapıb. Bu Qanunun 10-cu maddəsində qeyd olunur ki, yaşayış məntəqələri daxilində ümumi istifadədə olan içməli məqsədlər üçün istifadə olunan bulaqlar, quyular və kəhrizlər istisna olunmaqla bələdiyyələrin su təsərrüfatı obyektlərində sudan pullu istifadə olunur.

Bələdiyyələrin su təsərrüfatı obyektlərində sudan pullu istifadənin əsas məqsədi bələdiyyə ərazisindəki su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin olunmasına, suyun dəqiq uçotunun aparılmasına, su təchizatına yönəldilmiş xərclərin ödənilməsinə, su kəmərləri sistemlərinin yeni avadanlıqlarla təchiz olunmasına, yeni su mənbələrinin yaradılmasına nail olmaqdır. Bələdiyyələrin su təsərrüfatı obyektlərində sudan istifadə haqqı və onun diferensiallaşdırılması suyun keyfiyyətindən, istifadəyə görə təyinatından (içməli, texniki, suvarma və s.), su ehtiyatlarının və ona tələbatın fəsillər üzrə dəyişkənliyindən, su təsərrüfatı obyektinin texniki səviyyəsindən, suyun

götürülmə və nəql edilmə üsullarından və istehsal xərclərinin həcminə təsir edən digər amillərdən asılı olaraq bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

Yerli özünüidarə orqanı bələdiyyə ərazisində yerləşmiş ümumi istifadədəki içməli məqsədlər üçün istifadə olunan bulaqlar, quyular və kəhrizlərdən suyu mərkəzləşdirilmiş su sisteminə daxil etməklə götürdükdə çəkdiyi xərcin və göstərdiyi xidmətin keyfiyyətinin müqabilində su haqqı almaq hüququna malikdir. Bu halda bələdiyyələr adıçəkilən mənbələrdən içməli suyu ya paylaşdırıcı çənlər, ya da tikilmiş anbarlar vasitəsilə götürərək çəkilməmiş su xətləri vasitəsilə ayrı-ayrı-ayrı məhəllələrə, yaxud bilavasitə həyətlərə çatdırılmalıdır. Verilən suyun həcmünün hesablanması ölçü cihazları vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Su tariflərinin müəyyən olunması ilə yanaşı, mövcud qanunvericilikdə yerli səviyyədə su tariflərinin formalaşmasına və bələdiyyələrin su təsərrüfatlarının öz xərcini ödəməsinə təsir göstərən bir sıra əlaqəli mexanizmlərin reqlamentləşdirilməsi də təmin olunub. Belə ki, Su təchizatı və tullantı suları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 22-ci maddəsinə əsasən, su təsərrüfatları su təchizatı sistemlərinin yaradılmasına, yaxud tikintisinə çəkilməli xərcləri ödəmək üçün bələdiyyələrin ödəmələrindən, su təchizatı müəssisəsinin ümumi gəlirlərindən və fondlarından, dövlətin ayırdığı vəsaitlərdən istifadə edə bilər. Qanunun 8-ci maddəsində də qeyd olunur ki, mərkəzləşdirilmiş su təchizatı sistemlərinin etibarlı fəaliyyətini və inkişafını təmin etmək, təbii fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə su təchizatı müəssisələrinə dövlət yardımı göstərilə bilər. Dövlət yardımı dotasiya və kredit şəklində verilə bilər. Dövlət yardımının konkret növü, şərtləri və həcmi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Əhalinin müəyyən kateqoriyalarına imtiyazlı xidmət nəticəsində su təchizatı müəssisəsi tərəfindən çəkilməmiş xərclərin ödənilməsi üçün müvafiq qanunvericik olmalıdır.

Bələdiyyələrin su təsərrüfatı haqqında Qanunun 9-cu maddəsi də bələdiyyənin su təsərrüfatı obyektlərinin istismarı üçün kənar mənbələrdən vəsait almaq imkanını tanıyır. Belə ki, həmin müddəaya görə, bələdiyyələrin sifarişləri əsasında aparılan su təsərrüfatı tədbirləri üçün kreditlər götürülə, dövlət büdcəsindən vəsaitlər alın, təbii fəlakət və qəza baş verdiyi hallarda vurulan zərərin miqyasından asılı olaraq onların aradan qaldırılması üçün hökumətdən kompensasiya istənilə bilər.

Su Məcəlləsinin 100-cü maddəsinə əsasən isə bələdiyyələrin mülkiyyətində olan içməli su obyektlərinin zərərli təsirlərdən qorunması və belə təsirlərin nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dövlət büdcəsindən vəsait alınması mümkündür.

Su təchizatı və tullantı suları haqqında Qanun bələdiyyələrin su təsərrüfatı müəssisələrinin istifadə olunan suya görə tariflərin tətbiqindən savayı müştərilərə göstərilən bir sıra xidmətlərə görə haqqın alınması hüququnu da tanıyır. Qanunun 60-cı maddəsinə görə, həmin müəssisələr müştərilərin su təchizatı sistemlərinə qoşulmasına görə birdəfəlik ödəmə, həmçinin suölçən cihazların quraşdırılmasına görə əvvəlcədən (avans) ödəmə ala bilər. Bundan başqa, suyun keyfiyyətindən, xidmətin göstərilməsinin yerindən və mövsümündən, su təchizatının 24 saat ərzində və ya rejimli (fasilələrlə) olmasından asılı olaraq bələdiyyələrin su müəssisələri həmin tariflərə artırılma və ya azaldılma əmsalları tətbiq etmək hüququna malikdir. Lakin bütün hallarda bu münasibətlər rəsmi bağlanmış müqavilələrə əsaslanmalıdır.

Göründüyü kimi, qüvvədə olan qanunvericilik milli və yerli səviyyədə içməli su tariflərinin formalaşması üçün müəyyən hüquqi bazanı təmin edir. Əslində mərkəzləşdirilmiş su təchizatında tariflərin tənziqlənməsi, xərclərin kalkulyasiyası daha asandır və bu, fərdi su sistemlərində tariflərin tətbiqi üçün dəqiq mexanizmlərin işlənməsini tələb edir. Həmin mexanizmlərdən ən vacibi içməli su təchizatı ilə bağlı qanunvericilik aktlarında yerli su təchizatı sistemində tariflərin tətbiqinə və tənziqlənməsinə məsul olan subyektlərin dəqiq müəyyən olunmasıdır.

Digər bir mühüm mexanizm isə yerli səviyyədə əhaliyə verilən içməli su üçün tariflərinin tətbiqi üçün şərtlərin dəqiq müəyyən olunmasıdır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, su təchizatı müəssisələri ilə istehlakçılar arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsində suyun qiyməti və suyun dəyərini ödəmə şərtləri sudan istifadəyə dair qaydalara əsaslanmalıdır. Həmin qaydaların hazırlanmasına isə Nazirlər Kabineti məsuliyyət daşıyır.

Əhalinin su təminatını tənziqləyən mövcud qanunvericilik bazasının araşdıran İTY İB-nin ekspertlərinin fikrincə, qanunvericilikdə olub bir sıra ciddi problemlər yerli səviyyədə içməli suyun tariflərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı çətinliklər yaradır⁵.

İçməli su üçün tariflərin müəyyən olunması bələdiyyələrin müstəsna səlahiyyətlərinə aid olmasına, qanunvericiliyin bu sahədə yerli özünüidarə qurumları üçün hər hansı məhdudiyyət müəyyənləşdirməməsinə baxmayaraq, problemə əsaslandırılmış yanaşma tətbiq edilməlidir. Bu zaman aşağıdakı prinsiplial məsələlər diqqətdə saxlanmalıdır:

- *Tariflərin formalaşması mexanizmi şəffaf olmalı*, əhali bu tariflərin hansı meyar və prinsiplər əsasında formalaşdığını görmək imkanı qazanmalıdır;
- *Tarifləri formalaşdıran xərclərin strukturu, tərkibi və çərçivələri dəqiq müəyyən edilməlidir*. Məsələn, su infrastrukturunun ilk dəfə yaradıldığı ərazilərdə kapital qoyuluşlarının tariflərin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmasına ehtiyas varmı, əgər həmin xərclər nəzərə alınacaqsə, onların geri qayıtması hansı zaman müddətində ərzində baş verməlidir, su təsərrüfatı xərclərinin hamısı tariflər hesabına kompensasiya olunmalıdır, yoxsa burada bələdiyyənin də töhfəsi nəzərə alınmalıdır, əgər cavab müsbətdrisə xərclərin hansı hissəsini yerli büdcələr hesabına qarşılamaq olar və s. Bu suallara dəqiq cavab vermək üçün pilot bələdiyyələrin hər biri üzrə su tariflərini formalaşdıran xərclərin strukturu işlənilməlidir. Bu zaman xərclərin hansı hissəsinin cari və ya kapital, yaxud hansı hissəsinin enerji haqları, əmək haqqı, təmir və s. xərclər olması diqqətlə işlənməlidir;
- *Xərclərin dövriliyi dəqiq bilinməlidir*. Aydındır ki, əmək haqqı və ya enerji hər ay tələb olunan xərclərdir, amma yeni nasosların alınması, su xətlərinin dəyişdirilməsi müəyyən dövrdən bir baş verir. Bu xərclərin dövriliyinin dəqiq müəyyən edilməsi o baxımdan çox vacibdir ki, çəkilən xərclər tələb olunan dövrün müddəti nəzərə alınmaqla tariflərə daxil edilməlidir.
- Bütün su mənbələri nəzərə alınmaqla gün, ay və il ərzində əhaliyə veriləcək suyun potensial həcmi hesablanmalıdır.

⁵ Kəndlərdə su təchizatı: keyfiyyət və əlçatanlıq problemləri. Bakı, İTY İB., 2011. 72 səh.

Aylıq və illik xərclər müəyyən olunduqdan sonra, əhali ilə müzakirələr əsasında tariflərin müəyyən olunması barədə qərar qəbul edilməlidir. Əgər əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin sosial vəziyyəti xərcləri tam kompensasiya etməyə imkan vermirsə və hansısa dövr ərzində tariflərin nisbətən aşağı götürülməsi qaçılmaz olursa, bələdiyyə həmin xərclərin yerli büdcədə nəzərə alınmasına dair öhdəlik götürməlidir.

TƏHLİLİN APARILDIĞI BƏLƏDİYYƏLƏR ÜZRƏ MÖVCUD İÇMƏLİ SU TƏMİNATI SISTEMİNİN TƏSVİRİ

İTY İB «Aran» Regionala Humanitar Təşkilatı ilə birlikdə layihə çərçivəsində seçilmiş 20 bələdiyyə ərazisində içməli su infrastrukturunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsini həyata keçirib. Qiymətləndirmə tərəfdaş bələdiyyə ərazilərinin içməli su təchizatı sahəsində üzləşdiyi əsas problemləri aşkarlamaq məqsədi güdürdü. Qiymətləndirmə 20 bələdiyyənin cəlb olunduğu sorğu vasitəsilə baş tutub. Ənənəvi sorğulardan fərqli olaraq bu qiymətləndirmə zamanı layihə ekspertləri infrastruktur ehtiyaclarını qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemi işləyib hazırlayıb və qiymətləndirmə həmin göstəricilər üzrə aparılıb.

Layihə çərçivəsində içməli su infrastrukturunun qurulduğu Çələbilər və Qaynaq bələdiyyələri üzrə qiymətləndirmənin nəticələri aşağıdakı kimi olub⁶.

1) Əhalinin içməli su mənbələri ilə təminatının mövcud vəziyyəti:

Çələbilər bələdiyyəsinin ərazisində 4 artezian fəaliyyət göstərib. Onlardan 2-si elektrikle işləyən, digər 2-si isə öz gücünə (hidrotəzyiqlə) işləyən artezianlardır. Bu artezianlardan 2-nin təmirə ehtiyacı var. Bələdiyyə üzrə artezianların gündəlik su verimi imkanı (gücü) təqribən 300 kubmetr olub (orta hesabla 1 artezianın gündəlik su verimi gücü təqribən 75 kubmetr). Bələdiyyədə bir sakin hesabı ilə mövcud içməli su artezianlarının sutkalıq verimi potensialı 125 litr təşkil edir ki, bu da beynəlxalq standartlara əsasən adambaşına düşməli olan içməli su həcmindən (təqribən 200-250 litr) xeyli aşağıdır. Bələdiyyə ərazisində olan hər bir arteziana orta hesabla düşən əhali sayı 300-ə bərabərdir.

Qaynaq bələdiyyəsində 3 artezian fəaliyyət göstərir ki, bunların hər 3-ü elektrikle işləyir. Bələdiyyə üzrə artezianların gündəlik su verimi imkanı (gücü) təqribən 600 kubmetrə də təşkil edib (orta hesabla 1 artezianın gündəlik su verimi gücü təqribən 200 kubmetr). Bələdiyyədə bir sakin hesabı ilə mövcud içməli su artezianlarının sutkalıq verimi potensialı 240 litrdir ki, bu da beynəlxalq standartlara təqribən uyğun gəlir. Bələdiyyə ərazisində olan hər bir arteziana düşən əhali sayı orta hesabla 600 təşkil edir.

2) Ərazilərdə supaylaşdırıcı infrastrukturun mövcud vəziyyəti:

Qiymətləndirmədən məlum olub ki, hər 2 bələdiyyədə yalnız bir içməli su artezianı paylaşdırıcı çənlə təmin olunub, qalan artezianların paylaşdırıcı çənləri yoxdur. Bundan başqa, qiymətləndirmə göstərib ki, bələdiyyələrdən heç birinin ərazisində ehtiyat su saxlamaq üçün çən və ya anbarlar mövcud deyil (belə çən və ya anbarların olması xüsusilə elektrikle işləyən artezianlar üçün vacibdir, çünki elektrik enerjisinin verilişində qısamüddətli fasilələrin yarandığı vaxtlarda əhalinin içməli su təchizatında problemlərin qarşısını almağa imkan verir.

Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən Qaynaq bələdiyyəsi ərazisindəki mövcud artezianlardan heç birinin su xətlərinə çıxışı yoxdur. Çələbilər bələdiyyəsində isə bir artezianın su xətlərinə çıxışı olsa da, qalan 3 artezianın belə çıxışları yoxdur.

⁶ Qiymətləndirmə hesabatının tam mətni ilə İTY İB-nin "Layihə çərçivəsində seçilmiş bələdiyyə ərazilərində içməli su infrastrukturunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə dair Hesabat" sənədindən tniş olmaq mümkündür.

Bələdiyyələrin hər birinin ərazisində 5000 metrdən çox yeni içməli su xəttinin çəkilməsinə ehtiyac var.

3) Bələdiyyə ərazilərində yaşayan insanların içməli suya əlçatanlığının mövcud vəziyyəti. İçməli suya əlçatanlıq bilavasitə kəmiyyət göstəricisidir və konkret bələdiyyə ərazisində yaşayan sakinlərin mümkün qədər qısa məsafədən su götürə bilmək imkanını xarakterizə edir. Su götürmə və daşıma məsafəsinin uzaqlığı bir tərəfdən fiziki baxımdan problemlər doğurur, başqa tərəfdən izafi xərclər yaradır (məsələn, soyuq və isti havalarda əllə su daşımaq mümkünsüzləşir və əhali texnikanın imkanlarından yararlanmaq məcburiyyətində qalır).

Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, Çələbilər bələdiyyəsinin ərazisi üzrə ev təsərrüfatlarının su xətləri ilə əhatə səviyyəsi (su xətləri ilə əhatə olunmuş evə təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarına faizlə nisbəti) 24 faizdir, yəni ərazidəki bütün ev təsərrüfatlarının yalnız 24 faizi (50 ev təsərrüfatı) su xətti ilə əhatə olunub. Qaynaq bələdiyyəsində isə heç bir ev təsərrüfatına su xətti çəkilməyib (yəni ev təsərrüfatlarının su xətti ilə əhatə olunma əmsalı 0-dır). Deməli, Çələbilər bələdiyyəsində ev təsərrüfatlarının 76 faizinin, Qaynaqda isə 100 faizinin, yəni bütün ev təsərrüfatlarının su xətləri ilə təminatına ehtiyac var.

Qiymətləndirmənin əhəmiyyətli göstəricilərindən biri də ərazidəki ev təsərrüfatlarından su mənbəyinədək olan orta məsafənin uzunluğudur. Qiymətləndirmənin nəticəsi göstərib ki, hər iki bələdiyyənin ərazisində bu göstərici təqribən 300-500 metr intervalında dəyişir.

Bu qiymətləndirmədən əlavə olaraq, İTY İB kənd yerlərində yaşayan qadınların içməli suya əlçatanlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə layihə çərçivəsində əməkdaşlıq edilən 20 bələdiyyə ərazilərində yaşayan qadınlar arasından sorğu keçirib. Bu bələdiyyələrin ərazisində ümumilikdə 35250 nəfər yaşayır. Bunların təxminən yarısını qadınlar təşkil edir. Ev təsərrüfatlarının sayı isə 8000-ə yaxındır. Sorğuda ümumilikdə 20 bələdiyyəni və 375 ev təsərrüfatını əhatə edən 375 respondent iştirak edib. Bu da bütün ev təsərrüfatlarının 5 faizini təşkil edir.

Sorğuda əsasən 3 suala cavab tapılması nəzərdə tutulmuşdu:

- Gün ərzində nə qədər su istifadə edilir və onu necə əldə olunur?
- Ay ərzində içməli suya nə qədər pul xərclənir?
- İçməli suyun keyfiyyəti nə dərəcədə onları qane edir?

Bu sorğu da yuxarıda qeyd edilən infrastruktur qiymətləndirməsinin nəticələrini bir daha təsdiq etdi. Məlum oldu ki, sorğuda iştirak edən respondentlərin yalnız 5 faizindən az bir hissəsi suyu öz həyətlərindəki krandan götürür, qalanları su gətirmək üçün artezianlara gedirlər. Həm də bu zaman onların böyük əksəriyyəti 300 metrdən çox məsafə qət edirlər.

Sorğunun nəticələri⁷ göstərdi ki, qadınlar hər gün orta hesabla 3-4 dəfə su gətirmək üçün arteziana gedirlər. Hətta elələri olur ki, bəzən gün ərzində 10 dəfədən çox arteziana su gətirməyə gedirlər. Sorğuda iştirak edən qadınların böyük əksəriyyəti (93,1 faizi) suyun daşınmasına sərf olunan vaxtın çoxluğu xüsusi olaraq qabardıb. Çələbilər və Qaynaq bələdiyyələrindən sorğuda iştirak edənlərin demək olar hamısı

⁷ Bu sorğunun tam nəticələri ilə tanış olmaq üçün bax: Kəndlərdə su təchizati: keyfiyyət və əlçatanlıq problemləri. Bakı, İTY İB, 2011. http://sei.az/upload/files/Kendlerde_su_techizati_book.pdf

birnənalı olaraq vaxtlarının xeyli hissəsinin su daşınmasında sərf olunduğunu iddia ediblər. Qaynaq bələdiyyəsində artezianlardan başqa digər su mənbələri olmadığından onlar hətta məişət (yuyunmaq, qab-qacaq və paltar yumaq) məqsədləri üçün də arteziandan gətirdikləri sudan istifadə edirlər. Buna görə də gün ərzində daha çox su daşılmalı olurlar.

Sorğu müəyyən edib ki, əhali içmək və qida hazırlamaq məqsədləri ilə artezian suyuna üstünlük verir. Bu məqsədlər üçün suvarma suyundan (duruldulmaq və qismən təmizlənməklə) istifadə insan sağlamlığına zərər vurur. Respondentlərin 55,5 faizi qeyd edib ki, belə suyun keyfiyyətsizliyi xəstəliklər yaradır. Çələbilər bələdiyyəsində əhalinin əksəriyyəti məişət məqsədilə əsasən həyətlərdə qazılmış quyudan çıxan sudan istifadə edirlər. Lakin həmin suların keyfiyyətinə heç bir nəzarət yoxdur. Buna görə də suyun keyfiyyəti ciddi şübhə doğurur. Bu işə həm də xəstəliklərin genişlənməsinə gətirib çıxarır.

TARIFLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ BAXIMINDAN XƏRCLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ

İçməli su tariflərinin müəyyən edilməsi yerli səviyyədə içməli su təchizatı idarəçiliyinin ən mürəkkəb problemlərindən biri hesab olunur. Xüsusilə də mərkəzləşmiş su sisteminin olmadığı şəraitdə müxtəlif bələdiyyə əraziləri, hətta eyni bələdiyyə ərazisi daxilində ayrı-ayrı məhəllələr üzrə differensial tariflərin tətbiqi qaçılmaz olur (adətən bu hal ayrı-ayrı məhəllələrin həm su mənbələri, həm də həmin mənbədən suyun götürülməsi xərcləri fərqli olduqda baş verir).

Yuxarıda mövcud qanunvericiliyə istinadən qeyd etmişdik ki, bələdiyyələrin su təsərrüfatı obyektlərində sudan pullu istifadənin əsas məqsədi aşağıdakılara nail olmaqdır:

- bələdiyyə ərazisindəki su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin olunması,
- suyun dəqiq uçotunun aparılması,
- su təchizatına yönəldilmiş xərclərin ödənilməsi,
- su kəmərləri sistemlərinin yeni avadanlıqlarla təchiz olunması,
- yeni su mənbələrinin yaradılması və s.

Həm də qeyd edilmişdi ki, bələdiyyə ərazisində suyun götürülmə və nəql edilmə üsullarından, habelə istehsal xərclərinin həcminə təsir edən digər amillərdən asılı olaraq su tarifləri diferensiallaşdırıla bilər.

Layihə çərçivəsində icmalar üçün yeni su infrastrukturunun qurulduğu hər iki bələdiyyədə bu infrastrukturun səmərəli idarə edilməsi üçün məhdud məsuliyyətli bələdiyyə müəssisəsi yaradılmışdır. Həmin bələdiyyə müəssisələrinin hərəsinin bir işçisi var.

Yaradılmış bələdiyyə müəssisələri mənfəət əldə etmək məqsədi güdməyən və əhatə etdiyi ev təsərrüfatlarını vaxtında zəruri həcmdə və keyfiyyətdə içməli su ilə təmin etməli olan təsərrüfat qurumlarıdır. Bu müəssisələr fəaliyyət dairəsinə daxildir:

- ev təsərrüfatlarını vaxtlı-vaxtında zəruri həcməldə və keyfiyyətdə içməli su ilə təmin etmək;
- ev təsərrüfatlarına verilən suyun dəqiq uqotunu aparmaq;
- icmaların su təminatı sisteminin davamlı olaraq saz və işlək vəziyyətdə olmasını təmin etmək (su təminatı sisteminə təşkil edən avadanlıqların işinə nəzarət, avadanlıqların cari təmiri, avadanlıqların dövrü qlaraq əsaslı təmiri və ya yenisi ilə əvəzlənməsi və s.);
- əhaliyə verilən suyun haqqının vaxtında toplanmasının təmin edilməsi;
- su haqqı kimi toplanan maliyyə vəsaitinin düzgün idarə və istifadə edilməsi və s.

Bələdiyyə müəssisələri mənfəətlə işləməsə də, özüçümaliyyətləşdirmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Buna görə də, yuxarıda qeyd edilən işlərin icrası üçün tələb olunan illik vəsait ev təsərrüfatlarının istifadə etdikləri suya görə ödədikləri vəsait hesabına formalaşmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, su tarifləri müəyyən edilərkən yaradılmış bələdiyyə müəssisələrinin öz xərclərini ödəməsi prinsipi diqqətdə saxlanılmalı və bütün zəruri xərclər nəzərə alınmalıdır.

Icmalar üçün yeni qurulmuş içməli su infrastrukturu haqqında yuxarıda verilən təsvir və məlumatlar əsasında su tariflərinin təyin edilməsi üçün xərcləri müəyyənəşdirə bilərik. Xərclərin tərkibi və strukturu müəyyən edilərkən həm də İTY İB tərəfindən Ağcabədi, Tərtər və Bərdə rayonu ərazisində fəaliyyət göstərən 20 bələdiyyə ərazisində infrastrukturun mövcud durumunun qiymətləndirilməsi üçün keçirilən sorğunun materialları əsas götürülüb⁸.

Bütün mümkün xərclər kapital və cari xarakterli xərclər olmaqla 2 qrupa bölünür.

Kapital xərcləri:

a) layihənin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclər - Qeyd olunduğu kimi, layihə çərçivəsində Çələbilər və Qaynaq bələdiyyələri ərazisində mövcud olan artezianlardan birindən ev təsərrüfatlarının həyətlərinə su xətləti çəkməşdir. Bu zaman hər bir bələdiyyədə artezianın yanında su çəni quraşdırılıb, su nasosu və transformator quraşdırılıb. Qaynaq bələdiyyəsində 33, Çələbilərdə isə 32 ev təsərrüfatı su xətləri ilə təmin edilib, xətlərə su sayğacları quraşdırılıb. Bu işlərin maliyyətləşdirilməsinin əsas hissəsi layihə çərçivəsində ayrılan maliyyə hesabına edilsə də, layihənin reallaşmasında yerli icmalar da payla iştirak etmişdir. Belə ki:

- Qaynaqda layihə üzrə işlərin ümumi dəyəri 16618 manat olub: bunun 10018 manatı (60,3 faizi) layihə hesabına, qalan 6600 manatı (39,7 faizi) isə icmalar tərəfindən maliyyətləşdirilib. Hər bir ev təsərrüfatının layihədə iştirak töhfəsi 200 manat olub. Burada 20 ev təsərrüfatı layihəyə töhfəsini birbaşa ödəmiş, 13 ev təsərrüfatı isə töhfəsini ödəmək üçün illik 3 faizlə 12 ay müddətinə ödənilməklə şərti ilə kredit götürmüşdür;
- Çələbilər bələdiyyəsində isə ümumi dəyəri 17698 manat olan layihə işlərinin 10018 manatı (56,6 faizi) layihə tərəfindən, qalan 7680 manatı (43,4 faizi) isə icma tərəfindən ödənilib. Hər bir ev təsərrüfatının layihəyə töhfəsi

⁸ Layihə çərçivəsində seçilmiş bələdiyyə ərazilərində içməli su infrastrukturunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə dair Hesabat. İTY İB., Bakı, 2011

250 manat təşkil edib. Burada 4 ev təsərrüfatı layihəyə olan töhfəsini birbaşa ödəmiş, qalan 28 ailə isə illik 3 faizlə 12 ay müddətinə ödənilmək şərti ilə kredit götürmüşdür.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, bu biznes layihəsi deyildir və bələdiyyə (və ya onun yaratdığı müəssisə) mənfəət (gəlir) əldə edilməsi və ya layihəyə çəkilən xərclərin geri alınması barədə düşünmür. Hətta bu sosial layihənin bütün xərcləri bələdiyyə tərəfindən ödənilərdisə belə, bələdiyyə həmin xərclərin geri alınmasını istəyə bilməzdi. Buna görə də su tariflərinin müəyyən edilməsi zamanı bu kapital xərclərin, yəni layihə işlərinin icrasına çəkilən məcmu xərclərin geri qaytarılması üçün ödəniş nəzərə alınmamalıdır. Başqa sözlə, layihənin icrasına çəkilən kapital xərcləri tariflərin müəyyən edilməsi üçün nəzərə alınan xərclərə aid edilmir;

b) su təminatı sistemində dövrü olaraq yeni avadanlıqların alınması və quraşdırılması xərcləri – məlum olduğu kimi, su təminatı sistemində istifadə olunan müxtəlif növ avadanlıqlar zaman keçdikcə aşınır, yararsız hala düşür və ya ömür müddəti başa çatır. Belə avadanlıqların dövrü olaraq yenisi ilə əvəz edilməsi zəruridir. Belə avadanlıqların alınması xərcləri də ev təsərrüfatlarına verilən suyun haqqına daxil edilməlidir. Lakin, belə avadanlıqlar dövrü olaraq (məsəl, bəziləri 2 ildən, bəziləri 5 və ya 10 ildən bir dəfə dəyişir) alındığından, onların alınması üçün həmin dövr ərzində zəruri vəsait tədricən toplanmalıdır. Başqa sözlə, belə avadanlıqların alınma xərcləri müvafiq dövrü əhatə edən illər və aylar üzrə bərabər bölünərək su tariflərinə daxil edilməlidir. Layihə çərçivəsində qurulmuş su təminatı sisteminin davamlı işləməsi üçün dövrü olaraq alınmalı və əvəzlənməli olan avadanlıqlar, onların dəyəri və əvəzlənmə dövrü aşağıdakı kimidir:

1-ci cədvəl

Pilot ərazilərdə içməli su tarifinin formalaşdırılması üçün nəzərə alınmalı kapital xərclərin mümkün strukturu

Tələb olunan avadanlıqlar	Yenilənmə dövrü ⁹	Tələb olunan ümumi xərc (manat)	İllik xərc (orta hesabla), manat	Aylıq xərc (orta hesabla), manat
Su xəttlərinin yenilənməsi	hər 10 ildən	3600	360	30
Nasosun mühərrikinin dəyişdirilməsi	Hər 2 ildən	240	120	10
Su nasosunun dəyişdirilməsi (əvəzlənməsi)	Hər 5 ildən	1200	240	20
Transformatorun təmiri	Hər 2 ildən	240	120	10
Su çəninin təmiri	Hər 2 ildən	220	110	9
Su çəninin yenisi ilə əvəzlənməsi	Hər 10 ildən	2040	204	17
Digər avadanlıqların əvəzlənməsi	Hər 2 ildən	1200	600	50
Yekun			1754	146

⁹ Layihə çərçivəsində keçirilən sorğu və müvafiq avadanlıqların texniki-istismar xassələrinə əsasən müəyyən edilib

Cədvəldən göründüyü kimi, avadanlıqların dövrü olaraq yenilənməsi üçün Bələdiyyə müəssisəsinə hər il orta hesabla 1754 manat (orta hesabla hər ay 146 manat) toplamaq lazımdır.

Cari xərclər:

Kapital xərclərdən başqa bələdiyyə müəssisəsinin həm su təminatı sisteminin, həm də müəssisənin özünün saxlanması ilə bağlı cari xərcləri vardır. Bunlar, bir qayda olaraq, il ərzində (aylar üzrə) davamlı olaraq çəkilən xərclərdir. Belə xərclərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1-ci cədvəl

Pilot ərazilərdə içməli su tarifinin formalaşdırılması üçün nəzərə alınmalı cari xərclərin mümkün strukturu

Xərc istiqamətləri	Xərcin dövriliyi	İl ərzində tələb olunan xərc, manat	Orta hesabla aylıq xərc, manat
I. Müəssisənin saxlanması xərcləri			
1.1. İşçinin əmək haqqı (1 işçi üzrə)	Hər ay	1800	150
1.2. Sosial sığorta ayırmaları	Hər ay	396	33
1.3. Dəftərxana xərcləri	3 aydan bir	60	5
II. Su təminatı sisteminin cari təmir xərcləri:			
2.1. Su nasosunun işləməsi üçün istifadə edilən elektrik enerjisinin haqqı	Hər ay	360	30
2.2. su kranlarının cari təmiri	Zərurət yarandıqca	110	9
2.3. su nasosunun cari təmiri	Zərurət yarandıqca	300	25
2.4. sair cari təmir işləri	Zərurət yarandıqca	120	10
Yekun:		3146	262

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, bələdiyyə müəssisəsinin saxlanması və su təminatı sistemində cari təmir işlərinin aparılması üçün il ərzində 3146 manat (orta hesabla hər ay 262 manat) tələb olunur.

Beləliklə, layihə çərçivəsində yaradılmış su təminatı sisteminin saxlanması üçün hər il orta hesabla cəmi 4900 manat (1754 manat kapital xərclərinə və 3146 manat cari xərclərə) xərc çəkilməlidir.

FAYDALARIN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ TƏHLİLİ

Xərc-fayda təhlili metodologiyasına uyğun olaraq layihənin faydaları da müəyyən edilməlidir. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, layihənin faydaların dəyəri kəmiyyətə ölçüyə gələn və kəmiyyət müəyyənliyi çətin olan faydalar ola bilər. Layihənin faydaları özünü əsasən 2 səviyyədə göstərir:

- ev təsərrüfatları səviyyəsində faydalar;
- bələdiyyə səviyyəsində faydalar;
- ölkə səviyyəsində faydalar.

Bu layihənin faydaları daha çox ev təsərrüfatları səviyyəsində görsənir. Belə ki, layihə çərçivəsində içməli su təminatı infrastrukturu qurulmuş və həyətlərinə su çəkilməmiş ev təsərrüfatlarının içməli suya əlçatanlıq səviyyəsi yüksəlmiş və həmin ailələrdə olan insanların bundan məmnunluğu artmışdır. Ümumi halda ifadə edilən bu faydanı daha da detallaşdırmaqla **ev təsərrüfatları səviyyəsində layihənin faydalarına aşağıdakıları aid etmək olar:**

- I) *həyətlərinə su xətti çəkilməmiş ev təsərrüfatlarının içməli su əldə etmək üçün çəkdiqləri əlavə xərclərdən azad olması* – layihə çərçivəsində ev təsərrüfatları arasında keçirilən sorğu zamanı bəlli olub ki, ev təsərrüfatları içməli su əldə etmək üçün hər ay 10 manatdan 20 manatadək əlavə vəsait xərcləyirlər. İndi onlar hər ay istifadə etdiqləri suyun həcminə uyğun olaraq daha az vəsait ödəməklə gün ərzində davamlı olaraq öz həyətlərində içməli su əldə edəcəklər;
- II) *içməli suyun arteziandan evlərə daşınmasına çəkilən vaxt müddətinə edilən qənaət* - layihə çərçivəsində ev təsərrüfatları arasında keçirilən sorğunun nəticələrinə¹⁰ əsasən qadınlar hər gün orta hesabla 3-4 dəfə, ayrı-ayrı hallarda isə gün ərzində həтта 10 dəfədən çox arteziana su gətirməyə gedirlər. Qadınlar arasında keçirilən sorğuda onların böyük əksəriyyəti (93,1 faizi) suyun daşınmasına sərf olunan vaxtın çoxluğu xüsusi olaraq qabardılar. Həyətlərə su xətti çəkildikdən sonra bu qadınlar əvvəllər su daşınmasına sərf etdiqləri vaxt müddətinə qənaət etmiş olacaqlar. Qənaət edilmiş vaxt müddətini isə onlar özlərinin digər işlərinə - məsələn, ev işlərinə, uşaqlarının tərbiyəsinə, təsərrüfat işlərinə, istirahətə və s. – sərf edəcəklər. Bu faydanın dəyərini kəmiyyətcə müəyyən etmək kənd şəraitində elə də asan deyil. Çünki, qadınlar əmək haqqı almadıqlarından onların vaxtının saatlıq dəyəri bilinmir. Amma su daşınmasına edilən vaxt qənaəti gündə 4-5 saatda ifadə edilir;
- III) *insanların fiziki yükünün azalması, sağlamlılıqlarının qorunması* – məlum məsələdir ki, insanların uzaq məsafədən evlərə gündə 5-6 dəfə ağır qablarda su daşması onların fiziki baxımdan yorulmasına, güclərinin tükənməsinə, izafi əsəb və fiziki enerji sərfiyyatına gətirib çıxarır. Xüsusilə əlverişsiz hava şəraitində su daşınması insanların, xüsusilə qadın və uşaqların sağlamlığına zərərsiz ötürmədü. Həyətlərə su çəkilməsi insanları bu zərərlərdən xilas edib;
- IV) *kifayət qədər su almamasından və keyfiyyətsiz suyun istifadəsindən yaranan xəstəliklərin aradan qaldırılması* - sorğu zamanı qadınlar bildiriblər ki, içməli suyun daşınması ağır olduğundan onlar çox vaxt təmizlik işlərində arx suyundan istifadə etməyə məcbur olurlar. Bu isə bir sıra xəstəliklərin yaranması ilə nəticələnir. Xəstəliklərin müalicisi hər

¹⁰ Bu sorğunun tam nəticələri ilə tanış olmaq üçün bax: Kəndlərdə su təchizatı: keyfiyyət və əlçatanlıq problemləri. Bakı, İTY İB, 2011. http://sei.az/upload/files/Kendlerde_su_techizati_book.pdf

zaman ev təsərrüfatlarına ciddi məbləğlə ifadə olunan əlavə vəsait hesabına başa gəlir. Su xəttinin həyətlərə çəkilməsi ev təsərrüfatlarının bu əlavə xərclərinə qənaət deməkdir. Bu həm də xəstələnmə üzündən iş qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi hallarının aradan qaldırılması deməkdir;

- V) *ailədaxili münasibətlərdə məmnunluğun artması* – evdə vaxtlı-vaxtında işməli suyun olmaması, içməli suyun gətirilməsi, qadınların ev işlərinə və ailə üzvlərinə kifayət qədər qayğı göstərmələri üçün kifayət qədər vaxt ayıra bilməmələri zaman-zaman ailədaxili münasibətlərdə gərginliklərin yaşanması ilə nəticələnir ki, bunlar da bir sıra hallarda ciddi fəsadlara gətirib çıxara bilər. Su xəttlərinin həyətlərə çəkilməsi bütün belə problemləri aradan qaldırmaqla ailə daxili münasibətlərdə əmin-amanlığın yüksəlməsinə və məmnunluğun artmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, ev təsərrüfatları səviyyəsində layihənin mühüm faydalarının olması bəlli olur. Bu faydaların dəyərinin kəmiyyətcə müəyyən edilməsi bir sıra birbaşa və dolayısı hesablamaların aparılmasını zəruri edir. Təqribi qiymətləndirmələrimiz bu layihənin icrasından benefisiar ev təsərrüfatlarının faydalarının orta aylıq dəyərinin ən azı 30-50 manat civarında olmasını söyləməyə əsas verir.

Bələdiyyələr səviyyəsində layihənin faydalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- I) *əhali-bələdiyyə münasibətlərində qarşılıqlı etimadın yüksəlməsi* – ərazidəki əhəlinin içməli su təminatının yaxşılaşdırılması hazırda bələdiyyələrin həyata keçirə bildikləri əsas işlərdən biri hesab olunur. Lakin malik olduqları maliyyə imkanlarının məhdudluğu əksər hallarda bələdiyyələr tərəfindən bu işlərin icrasını mümkün deyil edir. Bu isə əhali arasında bələdiyyələrə qarşı etimadı azaldır. Belə bir layihənin icrası və bələdiyyənin burada fəal iştirakı ərazinin sakinlərinin bələdiyyədən razılığını artırır. Bələdiyyə ilə sakinlər arasında qarşılıqlı etimad mühiti yaranır. Su təminatı sisteminin davamlı olması isə zaman keçdikcə bu münasibətlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır;
- II) *bələdiyyə müəssisəsinin yaranması* – mövcud qanunvericilik bələdiyyələrə müəssisələr yaratmaq hüququ verir. Lakin qanunvericilikdə olan boşluqlar bələdiyyələrin bu hüququnun reallaşdırılmasına imkan vermir. Bu layihə çərçivəsində 2 bələdiyyə tərəfindən su təminatı sahəsində əhaliyə xidmət göstərəcək məhdud məsuliyyətli müəssisə yaratmağa nail olub. Bu, həmin bələdiyyələrin institusional inkişafı baxımından mühüm hadisə sayılmaqla onlarda yeni qabiliyyətlərin formalaşmasına təkan verir;
- III) *iş yerinin açılması* – bələdiyyə müəssisəsinin yaranması və fəaliyyət göstərməsi ilə hər bələdiyyədə ən azı bir yeni iş yeri yaranmışdır. Hər müəssisədə ən azı bir nəfər ştatlı işçi olmaqla davamlı olaraq əmək haqqı alacaq və sosial sığortaya malik olacaq.

Bu layihənin ölkə səviyyəsində də müəyyən faydasını da qeyd etmək olar. Belə ki, əhaliyə sosial xidmətlər göstərən bələdiyyə müəssisələrinin yaradılması təcrübəsi bu layihənin bütün ölkə boyu yayıla biləcəyi və digər bələdiyyələrin yararlanılabiləcəyi maraqlı nəticələrindən biridir. Əhaliyə sosial xidmətlər göstərən bələdiyyə

müəssisələrinin yaradılması təcrübəsindən (modelindən) ölkənin digər bələdiyyələrinin də istifadə etməsi həm bələdiyyə institunun inkişafına, həm də əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin əlçatanlılığının və keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

TARIFLƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR

Xərc-fayda təhlili əsasında layihənin xərclərini və faydalarını müəyyən etdik.

Qeyd elədiyimiz kimi, layihənin xarakterinə görə bələdiyyə ərazilərində içməli su təminatının qurulmasına çəkilən xərclər (layihə xərcləri) su tariflərinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmamalıdır.

Hesablamalarımız göstərdi ki, su tariflərinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınmalı illik kapital xərcləri 1754 manat, il ərzində çəkiləcək cari xərclər isə 4900 manat olmaqla, hər il orta hesabla ödənilməli bütün xərclər 4900 manat olmalıdır.

Bələdiyyə müəssisəsi mənfəət əldə etməyən, lakin öz-xərcini ödəmə prinsipində fəaliyyət göstərdiyindən ev təsərrüfatlarına verilən suyun müqabilində bu xərclər örtülməlidir. Başqa sözlə, ev təsərrüfatlarına il ərzində veriləcək suyun dəyəri bu qədər – yəni 4900 manat- olmalıdır.

Layihə çərçivəsində həyətlərinə su xəttləri çəkilən bütün ev təsərrüfatlarında su sayğacları quraşdırılıb. Bu, hər bir ev təsərrüfatı tərəfindən istifadə olunan suyun, habelə il ərzində bütün ev təsərrüfatlarına verilən ümumi suyun kub metr ifadəsində dəqiq uçotunun aparılmasına imkan verir.

Layihə çərçivəsində qurulmuş su təminatı infrastrukturunu hesabına il ərzində hər bir benefisiar ev təsərrüfatına (artezian quyusunun və transformatorun gücünə uyğun olaraq) orta hesabla təqribən 200 kub metr suyun verilməsi nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, layihə çərçivəsində Qaynaq bələdiyyəsində 33, Çələbilər bələdiyyəsində isə 32 ev təsərrüfatı su xəttləri ilə təmin edilmişdi. Deməli, hər bir bələdiyyədə illik su təminatı təqribən 6600 (200 x 33) kub metr olacaq. Buna əsasən hər bir kub metr suyun təqribən 0,75 manata başa gəldiyini görürük.

Deməli, bələdiyyələr su tarifini müəyyən edərkən bu rəqəmi diqqətdə saxlamalıdırlar – bir kub metr yaxud 1 ton su üçün 75 qəpik. Bundan aşağı tarif bələdiyyə müəssisəsinə lazımi qədər vəsait əldə etmək imkanından məhrum edə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, layihə çərçivəsində qurulan infrastruktur üzrə müəyyən edilən bu məbləğ hazırda Bakı şəhərində tətbiq edilən tarifdən belə 2 dəfə yüksəkdir. Bu, layihənin iştirakçısı olan ev təsərrüfatlarının sayının az olması, infrastrukturun saxlanması xərclərinin isə yüksək olması ilə bağlıdır. Layihəyə qoşulacaq ev təsərrüfatlarının sayının artması hər kub metr su və ya ev təsərrüfatlarının sayı üzrə xərclərin azlmasına və uyğun olaraq tariflərin daha aşağı salınmasına imkan verə bilər.

İndiki halda su tariflərinin hesablanan məbləğdən daha aşağı təyin edilməsi üçün qeyd olunan xərclərin bir hissəsinin ya bələdiyyə büdcəsi, ya da dövlət büdcəsi tərəfindən qarşılınması vacibdir.

Layihədə iştirak edən ev təsərrüfatlarının belə su tariflərini ödəmək imkanlarına gəldikdə isə aşağıdakıları bildirməliyik:

əvvəla, əgər su tarifi bu məbləğdə (yəni hər tonu üçün 75 qəpik) müəyyən edilsə belə, onda onlar il ərzində 200 kub metr, yaxud ay ərzində 16,7 kub metr su istifadəsi hesabı ilə hər ay 12,5 manat vəsait ödəməlidirlər (əgər hər ay 16,7 ton su istifadə etsələr). Bu, onların əldə etdiyi faydalarla müqayisədə dəfələrlə aşağıdır;

ikincisi, suyun tarifi hər kub metrə hesablandığına görə onlar yalnız istifadə etdikləi suyun dəyərini ödəyəcəklər. Buna görə də onların hər zaman sudan qənaətlə istifadə etməsi bu xərcləri kəskin şəkildə azalda bilər. Sorğu zamanı qadınlar hər gün 100-150 litr içməli su istifadə etdiklərini bildiriblər. Bu bir ay üçün təqribən 3 – 4,5 ton su deməkdir. Yəni, ev təsərrüfatları içməli sudan öz imkanlarına uyğun daha qənaətlə istifadə etməklə gözlənilən xərclərini azalda bilərlər;

üçüncüsü, bələdiyyələr ilk illərdə daha güzəştli tariflər müəyyən etməklə, sonrakı illər tarifləri tədricən uyğunlaşdırma bilərlər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, layihənin icrasına töhfə verən ev təsərrüfatlarının bir qismi öz töhfələrini ödəmək üçün 1 il müddətinə 3 faizlə kredit götürmüşdür. Birinci il ərzində həmin ev təsərrüfatları aylıq su xərcindən əlavə həm də kreditin ödənilməsini (hər ay bərabər məbləğdə) təmin etməlidirlər. Bu işə onları maddi sıxıntılarla üzləşdirə bilər. Buna görə də. İlk illərdə su tarifinin daha aşağı təyin edilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kəndlərdə su təchizatı: keyfiyyət və əlçatanlıq problemləri. Bakı, İTY İB., 2011. 72 səh. http://sei.az/upload/files/Kendlerde_su_techizati_book.pdf
2. Layihə çərçivəsində seçilmiş bələdiyyə ərazilərində içməli su infrastrukturunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə dair Hesabat. İTY İB., Bakı, 2011
3. Анализ затрат и выгод трех форм организации сельского водоснабжения в Автономной Республике Крым. Подробный отчет. UNDP Ukraine. Сентябрь 2007.
4. К. Морс, Р. Страйк, А. Пузанов. Эффективные решения в экономике переходного периода: аналитические инструменты разработки и реализации социально-экономической политики. Москва, Айрис Пресс, 2007 . 448 стр.
5. Л. Якобсон. Экономика общественного сектора. Москва, 2007
6. David H. Greenberg, Aidan R. Vining et al. Cost Benefit Alalysis. Concepts and Practice. Prentice Hall: 3rd ed., 2006
7. Kee J. Benefit – Cost Analysis in Program Evaluation. San Francisco. Josey-Bass, 1994
8. Levin H., McEwan P. Cost – Effectiveness Analysis. 2nd ed. Thousand Oaks, Calif., Sage, 2000